

ШЫН

№ 97
(18059)

2011 чылдың
август 25,
четверг

Садар өртээ
5 рубль.

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээш

Ниитилел-политиктиг солун

e-mail:shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Сарыг шажын

ОТОГ РИНПОЧЕ: "Тоолзуг черниң чурттакчыларының сагыш-сеткили чаагай"

Индияның Гомаң хүрээзиниң лама-башкылары аада август 23-те аалдап чедип келген. Бо уушкунну Тываның сарыг шажын чүдүкчүлери ок манап турган. Мен бодум база чүдүкчү кижигаш, келген аалчыларывыска чедип, ужуражып алажыр арга тыптып келирге, улуг өөрүшкү-ре редакцияның берген даалгазынче чоруптум. Кыларның доктаап, дыштаныр бажыңга чедеш, Геше Лхарамба Тензин Дамчө Отог Ринпоче кыга каш айтырыгларны салдым.

ыр-мендичер айтырбы-вага бо удаада келгени-коол сорулгаларын со-оң-биле таныштыра-едим.

н Тыва чуртунда ийи ду-турарым бо. Бо удаада а Республиканың Чазаа-газы Ш.В.Кара-оолдун лээ-биле чедип келдвис. кылывыстың бөгүнде кол маңаа сарыг шажынны ырадыр база чонга ачы-рип, кожууннарже үнүп, р номчууру болур.

ада чаңгыс эвес удаа-ар-дыр силер. Бистиң каавыстың чурттакчыла-дугайында бодалыңар л?

ва чурту — кайгамчык ш оран. Мындыг тоолзуг-де амыдырап-чурттап-жилерниң сагыш-сеткили агай болуру чугаажок. ииниң сеткили ажык, уян, сээргээчел, хүндүлээчел ни ынчан-на дораан мен.

ада сарыг шажынның

сайзыралының дугайында чугаалап бээр силер бе.

— Төөгүден-не алырга тыва чон сарыг шажын чүдүлгелиг чораан. Силерниң өгбелериңер — езулуг-ла буддистер. Амгы үеде сарыг шажын дүргени-биле сайзырал, ада-өгбелерниң езу-чаңчылдары сагыттынып турар. Мен бо байдалдарны сарыг шажынның маңаа улам сайзыраарыңга таарымчалыг деп билип турар мен.

— Бодуңар дугайында ном-чукчуларга таныштырып көрү-ңерем, башкы.

— Бодум Төвүт черге төрүт-түнгеш, 11 харлыымда Индияже ажып келген мен. 1987 чылда XIV Далай-Лама башкы мени улаштыр өөренир кылдыр шынзыдып, ба-дыткап каан. Ол чылдан эгелээш 2007 чылга чедир Гомаң хүрээзин-ге буддизмниң философиязын шингээдип, өөренип чоруп турдум. А 2007 чылда Ринпоче атты кам-галап алганым соонда, Россияже удаа-дараа кээп, чурттуң сарыг шажын чүдүкчүлеринге шаам-биле ачы-буяным чедирип чоруур апарган мен.

Отог Ринпоче башкы (ортузунда) Гомаң хүрээзиниң лама-башкылары-биле.

— Тывага кайы хире үениң иштинде ажил-чорудулгачарны чорудар силер?

— Бистиң ажылывыс колдуунда кожууннарже үнүшкүннерден тургустунган. Тус черлерге барып, номнал, мөргүл номчуп, чурттакчы чон-биле ужуражыр планныг бис. Август 24-те Чөөн-Хемчик ко-жуунда Алдыы болгаш Үстүү-Хүрээлерге четкеш, улаштыр 25-те — Бай-Тайгага, 26-да — Барыын-Хемчик, 27-де — Сүт-Хөл, 28-те — Өвүр, 29-та — Чаа-Хөл, 31-де — Кызыл хоорайга, сентябрь 1-де — Тес-Хем, 2-де — Эрзин, 3-те — Кызыл хоорай, 4-те — Таңды, 5-те — Каа-Хем суур, 6-да — Чеди-Хөлге, 7-де — Кызыл хоорайга ажылывыс чорудар бис.

— Бо-ла бүгү эртер ужурулг хемчеглер үезинде тыва чонга

чүнү сүмелеп, айтып берип болур силер, башкы?

— Чон хөй буян чыып алзын дээн сорулга-биле улуг Чензрик мөргүлүн номчуур бис. Ол үеде кижиги бүрүзү эки бодалдар бодап, сагыжыңга кээргел сеткил оттуруп, сеткилин ханызындан бүзүрээри чугула.

Бо номналдар бетинде тыва далганны ап алгаш, кажан төне бээрге, ону өрттедип чытталдырар болза эки. Мөргүл үезинде бот-боттарын хүндүлөжир ужурулг, сыңмарлажып иткележир чорукту болдурбазын кызыдар. Эң-не кол чүве — сарыг шажынга ылап-ла сонуургалын, бүзүрелин илередип, бодалдарын шын углап, арыг-чаагай сеткил-биле тейлеп алыры болур.

— Мээң салган айтырыгла-

рымдан өске чүнү немей чугаа-лаксап тур силер, башкы?

— Тыва чон онзагай деп үстүн-де чугаалаан болгай мен. Ынчан-гаш мен силерни улам демниг, эптиг-найыралдыг, бурунгаар чүткүлдүг болуңар деп чагыксаар-дыр мен. Арага, таакпы деп, ниитилелдин сайзыралыңга бак салдар чедирип турар чүүлдерден шуут адырлырын күзедим. База ол ышкаш эптиг байдалды ажыглап алгаш, эш-өөрүмге, Тываның чурт-такчыларыңга солун дамчыштыр байыр чедирип, шупту-ла чүүлдер-ге ак орукту чалбарып олур мен.

— Айтырыгларга харыылаа-ныңар дээш четтирдим, башкы.

Азияна ХОМУШКУ
чугаалашкан.

Чингис СААЯНЫҢ тырттыр-ган чуруу.

Сиген кезилдези чоруп тур

МАЛ ЧЕМИНИҢ КУРЛАВЫРЫН КӨВҮДЕТКЕН

иген кезилдези көдээ иштиң кижилеринге ип иштиң үези дээрзин олар эки билерлер. Бо үң байдалы-биле республиканың көдээ ажил-лары, хууда дузалал ажил-агыйлары 108,6 муң а сигенни белеткеп, эрткен чылдың бо-ла нге деңнээрге, ийи катап хөй мал чемин авырлап алган.

ын онзагай бир чүүл — шөлдерин улгаттырып, оон чаагай болур тарымал сиген дүжүттү ап турарын Көдээ ажил-

агый яамызының специалистери демдегледип турар.

Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый яамызының чер ажылы, механизация болгаш техника кил-дизиниң начальниги В.Алдачинин берген медээзи-биле алырга, рес-публиканың кожуун, сумуларында мал ажилдыглар бо хүннерде планныг онаалдазын колдуунда-ла адакталдырып турар. Көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери 11, 03 муң тон-на, тараачын-фермер ажил-агый-лары 5,7 муң тоннаны, а чурттакчы чон 91 муң тонна сиген-ширбиилди кезип белеткээн. Көдээ ажил-агый-ының мал ажил-агый адырында эң-не хөй мал бажы чурттакчы чон-га онаажыр болганындан мал чеминге хуваалда ындыг деңнелде дээрзи ол.

"Бо чылын сиген кезилдези — чугула кампания үезинде кышка удур малдың чем курлавырын чет-чири-биле кылып алыр арга бүрү-нү-биле бар. Ынчангаш Тыва Рес-публиканың Көдээ ажил-агый яамызы тус черниң муниципалдыг тургузууларының удуртукчулары-биле дугуржуп, республиканың мал

чеминиң курлавыр фондузун 600 муң тоннадан 980 тонна чедир көвүдедири-дир деп чаңгыс аай шийтирини хүлээп алган ажилдап турар" — деп, ТР-ниң көдээ ажил-агый сайыды Арис Саая демдегледип турар.

Эрзин биле Мөңгүн-Тайга ко-жууннар сиген кезилдезиниң тала-зы-биле арай хожудал турар. Бир талазында, сиген шөлдери чедиш-пес ол кожууннарны билип болгу-дег. Ынчалза-даа ол кожууннар-ның удуртулгазы, көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери өске кожууннарның артыкшылдыг сиген шөлдеринден сиген-ширбиилди чогуур деңнелге белеткеп алыр дээш ажилдарны чорудары бо хүннүң кол айтырыы болур ужурулг деп, сайыт бодунуң чугаазында айтканы ужурулг. Чү-ге дизе кышка мал чеминиң четчир курлавырын белеткеп, кодан тур-лаанга чедирип алыры кыштаг-лаашкыны хүр ажарының кол ма-гадылалы дээрзин мал-биле хал-бактанчып чоруур кижилер билер.

Сиген белеткелиниң талазы-би-ле эң мурнунда Би-Хем кожуун чоруп олурар. Олар планныг онаал-

дазын 107 хуу күүседип, бо хүннүн байдалы-биле 13 муң 546 тонна сигенни кезип алган. Ол кожуунуң соон дарый, республиканың өске-даа кожууннары планын күүседип чоруп олурар. Таңды, Тес-Хем, Каа-Хем, Кызыл болгаш Өвүр ко-жууннарда массалыг сиген кезил-дези доостурунун кырында келген болгаш тус-тузунда планнарын 80 хуу чедир күүседип алган. Оларның соонда Улуг-Хем, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Чеди-Хөл кожууннарның сигенчилери чоруп олурар.

Мал чемин белеткээр чугула кампанияда сигенчи бригадаларны, механизастаттыг техникумны бо чылын оон мурнунда чылдарга деңнээрге, хөйү-биле хаара туткан.

Бо чылын сигенниң кайда-даа чаагай үнгени-биле мал чеминиң массалыг белеткелин сентябрь 31-де доозарын Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый яамызы шийт-пирлээн. Ынчангаш артыкшылдыг мал чемин курлавырлар кышка белеткел ажилдары кайда-даа чымыштыг.

Айрада Монгуш.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Гимнге хамаарыштыр бодал

ТЫВА АЯЛГА — ЭРТЕНГИ ШАЛЫҢ ДЕГ...

"Мен — тыва мен" деп бо ырыны чон 10-12 чыл бурунгаар Сенгел сумузуунуң бөлүк артистериниң оожум, таваар күүселдезин тыва теле-дамчыдылга дамчыштыр көрүп дыңнаанын сактыр-дыр мен. Ынчан Тывадан ырап, аңгы Моол чуртунуң хамаатылары болгаш ындыг чоор бе, ырының аяны моол, а сөзү кээргенчиг ышкаш болду. Кээргевестин аргазы чок, аялгазы база муңгак хөөнде...

Ам ырлап турары тыва аянче хөөн кириген-даа болза, сөс-биле аялганың дүгжүп турары тыва ырларга дөмөйлөшпөс, моолчу хөвээр. Тывага ССРЭ-ден бөлүк хөй профессионал композиторлар кээп турар үедө сураглыг совет композитор Вано Мурадели мынча дээн: "Тыва аялга эртенги шалың ышкаш арыг". Композиторнуң чугаалаан бо сөстөрүнө ооргаланып алгаш, бистиң алдарлыг композиторларыбыс: А.Чыргал-оол, Р.Кенденбил, В.Тока, Д.Хүреш-оол болгаш чонга билдингир хөй санныг композиторлар бо хүнге чедир тыва аянын чидирбейн, тыва чонга аян болуп чорууру өөрүнчүг.

Бистиң өгбелеривис болгаш тыва чон тыва-моол ырыны ыдык ыры кылып алырынга черле чопшээрешпес, чүге дээрге моол аялга бодунуу-биле моолчу, а тыва-моол (холушак) аялга арыг тыва шинчи чок. Ынчангаш тыва аялганы үрөвээлиңер, ону харын ам-даа делегейге алдаржыдаалыңар!

Үстүндө адааным моол аян дугайында бистиң чоок-кавы кожа-ларыбыс алтайлар, буряттар безин билир, аялганың хөөнүн дорту-биле чугаалаар, бо бурят-моол аялга-дыр, бо алтай-моол аян-дыр, бо тыва-моол аян-дыр дээр. Хөгжүмчү кижилер бүрүзү бодунуң чонунуң аянын эки билир, ол каяа дыңналыдыр, дораан эскерип каар.

Мен найысылал Кызыл хоорай-

ның ыдык ырын бижири-биле мөөрейге киржип, аңаа тилекчи болганымга өөрүп чоруур мен. 2004 чылда мөөрейни чарлааш, 2007 чылда түннелин үндүргенин сактып ор мен. Барык үш чыл иштинде шилилгени кылганы ол. А бо удаада Тыва Республиканың мөөрейин июнь эгезинде чарлааш, (солунга 2011 чылдың июнь 25-те үнген) кыска хуусаа иштинде эрттиргенинде ирги бе, азы буу-хаа үндүргенинде ирги бе, багай шилилгеге келген деп санап тур мен. Ынчангаш мээң бодалым-биле ону чүге хүлээп албайн турар мен:

1. Доктаал озал үнгенинде (немей эдилгелиг).

2. Ыдык ырының негелдезинге муңгак хөөн турбас (минор).

3. Аялгазы болгаш аяны тыва-моол бооп турары.

4. Ыдык ырының сөс-домаанда четпес чүүлдер: Азия төвү, Улуг-Хем, ыдык, байлак чуртунуң чок, көзүлбес.

5. Солунда үнген нотазында кижилер чүве чок, сөзү база бижиттинмээн, үделгези чок, чегеи кончуг. (Солуннарны чүгле Россияда эвес, а даштыкы чурттарда база номчул турар болгай).

6. Нотада айтыл турары ритми шын эвес, а ыраажыларның ырлап турары көңүс өске (чугаалап ырлаары).

7. Сөс-домаа чүгле чаңгыс

кижиге хамаарышкан, чуртун алгабайн, бодун алгап турар.

8. Хөйүнүң үнүңе бижиттинмээн.

9. Кыска үделгези салдынмаан.

10. Конкурстун негелдезинге дүүшпес.

Аныяк чогаадыкчы композиторларның ажылын чүге өөренип көрбээни, оларның ажылы ук негелделерге шупту талазы-биле дүгжүп турары кончуг эки. А бо хүлээп алганы ыдык ырының нота-зы безин чок, аңаа чонга билдингир апарган боорга, ындыг чүве ирги бе, клавири чок... Орус дылче очулга кылза-даа, ону өске омат-сөөк чоннар ырлаары чөгөнчиг.

Бистер, тывалар, өске чуртта чурттап чоруур эвес бис, Тывага чурттап олургаш: "Мен — тыва мен" деп ырлаан херээвис бар бе?

Ажыы-биле чугаалаарга, ыдык ыры бүгү-ле талазы-биле биске хайырлаан-даа болза, аялгазы болгаш оң укталган төөгүзү моол бооп артар. Шынап-ла, сөөлгү үедө бөрт, идик-хевивис хамаанчок, архитектура талазы-биле хүрээ-хидивис, субурганнарыбыс моол аянче кирип, уруг-дарыгларыбыс моол аттар-биле адап турарыбыс ында эвес бе? Кыдаттын аныяк ыраажылары бо ырыны өске ритмге дыка чараш кылдыр ырлап турар. А кажан ол ыдык ырының темпизинге чагырты бээрге, ол ырының шынары чидип, кижиниң дыңнаар хөөнү чок алаар.

Бөдүүн чоннуң аразында дыка хөй чүүлдерни эскерип билир кижилер хөй-ле болгай база хөй санныг чогаадыкчы хөгжүмчү эш-өөрүнүң санал-оналы-биле бо чүүлдү бижириң оралдаштым.

Сергей БАДЫРАА,
Россияның композиторлар эвилелиниң кижигүнү.

Хүннүң медээлери

"Айыыл чок хоорай" деп аппарат-программа комплекзин (АПК-ны) шынгадып ап эгелзэн. Ол төлөвилелди күүседиринге республика бюджетинден 5 млн. рубльди тускайлаан.

Ол программа езугаар хоорайның аңгы-аңгы черлеринге 13 видеокамераларны тургузар, оларның шуптузунга машинаның дүргенин тодарадыр херекселдер база тургустунар. Төлөвилелдин удуртукчу Дмитрий Андреевтин чугаалап турары-биле алырга, видеокамералар дүне-даа, хүндүс-даа тырттырып алыр, кандыг-даа соок аңаа шаптык болбас.

Баштайгы камераны Салчак Тока кудумчузунда тургускан, ол ышкаш улустуң хөй чыгыр черлери — Арат шөлүндө болгаш №40 гастрономун мурнунда база бар. Оң тырттырган чүүлдер ИХЯ-ның оперативтиг эргелел төвүңге баар. Тываның ИХЯ-зы полиция нарядын дарый кыйгыртыр черлерни кудумчуларга тургузарын база планнап турар.

ТР-ниң албан-езуунуң сайтызындан.

Эрес-оол Донгакович БАЙЫР-ООЛ

2011 чылдың август 23-те Россияның ОБЯ-зының Тыва Республика талазы-биле Кол эргелелиниң начальниги, иштики албанның генерал-майору Эрес-оол Донгакович Байыр-оол мөчээн.

Эрес-оол Донгакович 1959 чылдың декабрь 12-де Тывага төрүтүнген. 1981 чылда Новосибирски-нин инженер-тудуг институтунун архитектура факультетин дооскан. Тывазынче ээп келгеш, "Красноярскгражданпроект" институттун Тыва филиалына инженер-архитектор болуп ажылдай берген.

1984 чылдың март айда ол айыыл чок чорук органның албан-хүлээлге эрткир эгелзэн. Аңаа 1992 чылдың июль айга чедир ажылдаан. 1994 чылдан 2000 чылга чедир "Центр-Альфа" КХЗ-нин чингине директоруна ажылдаан. 2000 чылдың февральдан 2001 чылдың июльга чедир Россияның каапы органның албан-хүлээлге эрткир.

2001 чылдың июль айда Эрес-оол Донгакович Байыр-оол Россияның ОБЯ-зының Тыва талазы-биле Кол эргелелиниң начальнигине томуйлаткан. Оон организакчы салым-чаяны, даандырган херек дээш харысалгалыг чоруу, кижилерге кичээнгейли, патриотчузу ол албан-дужаалга илерзэн.

Эргелелди ол 10 чыл удуртуп келген. Ол үениң дургузунда эргелелдин материалдыг баазыын быжылгаар, ажылдакчыларның мергежилдин бедидер талазы-биле дыка хөй чүүлдерни кылган. Кыска хуусаа иштинде сырый каттышкан, билдиги, коллективтин мурнунга салган сорулганы күүседиринге сонургалдыг команданы Эрес-оол Донгакович тургузуп шыдаан. Ажылдакчыларның күш-ажылынга болгаш амыдырал-чуртталгазынга таарымчалыг байдалдарны тургузарынче ол улуг кичээнгейни салып келген. Иштики албанның генерал-майору Э.Д. Байыр-оолдун удуртулгазы-биле шериг албаныгларга, күрүнениң өртке удур албанының болгаш структура салбыр-

Ш.В. Кара-оол, К.Т. Даваа, В.М. Бартына-Сады, С.И. Те А.П. Дамба-Хуурак, А.М. Монгал, В.И. Ендан, Д.И. Ою Ю.Ю. Ананьев, Ю.А. Килижеков, В.О. Донгак, Л.В. Труссов Ш.Ч. Монгуш, О.В. Дугур-Сюрюн, И.Ю. Грейсеров, К.И. Сагаан-оол, В.В. Сат, В.Д. Кара-Сал, У.-К.С. Ондар, О. Натсак.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы болгаш Чазан Россияның ОБЯ-зының Тыва Республика талазы-биле Кол эргелелиниң начальниги иштики албанның генерал-майору

Эрес-оол Донгакович БАЙЫР-ООЛДУҢ
элекке мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалын чоок кижилерин илередип тур.

Тыва Республикада Кол федералдыг инспекторнуң аппараты болгаш эрге-чагырганың федералдыг органның девискээр органның удуртукчулары Россияның ОБЯ-зының Тыва Республика талазы-биле Кол эргелелиниң начальниги

Эрес-оол Донгакович БАЙЫР-ООЛДУҢ
элекке мөчээни-биле холбаштыр чоок кижилеринге ханы кажыыдалын илередип, эгиттинмес когаралдың чидириң-үлөжип тур.

САЙЫТТЫҢ ОРАЛАКЧЫЗЫН ТОМУЙЛААН

Кызыл хоорай мэриязының чер болгаш өңчү-хөреңги харылзааларының департаментизиниң начальнигиниң оралакчызы турган Иван Ултургашев Тываның чер болгаш өңчү-хөреңги харылзааларының сайыдының оралакчызынга томуйлаткан.

Ындыг шиитпирни Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар Виталий Бартына-Садының даргалаашкыны-биле болган Чазак хуралына хүлээп алган.

Сайыттын чаа оралакчызы өңчү-хөреңги харылзааларының айтырыгларын харыылаар. Ол айтырыг өске оралакчы Сайлык-маа Сан-оолдун эргезинге турган дээрзин сагындыраал.

Иван Ултургашев Хакасияга төрүттүнген. 2006 чылда Краснояр-

скинин техниктиг университетин "Шимчевес өңчү-хөреңгиниң экспертиказы болгаш эргелеп-башкарылгазы" мергежилдиг дооскан. Хакасия Республикада "Черниң кадастр палатазы" федералдыг албан черинге бүдүн-чартык чыл ажылдаан. 2008 чылдың июндан Тывага капитал тудуг эргелелиниң башкарыкчы специализинге, Кызыл хоорай мэриязының чер болгаш өңчү-хөреңги харылзааларының департаментизиниң кол специализинге ажылдаан. 2010 чылдың февральда ол департаментиниң начальнигиниң оралакчызынга томуйлаткан.

КУДУМЧУЛАРНЫ ХАЙГААРАЛГА АЛГАН

Хоорайның кудумчуларына автотранспорт аргы-жылгазын хайгаараар видеокамераларны Кызылда тургускан.

Тываның Чазаның деткимчези-биле республиканың ИХЯ-зы

ДЫЛ ЧОКТА, ЧОН ЧИДЕ БЭЭР...

«Чайлагда чараш байырлал». Чингис СААЯНЫҢ фототюду.

и июль айның ортан
е Новосибирскиниң
ситединиң механика-
факультетиниң доо-
Күжүгет долгал кел-
е лицейин доосканын
мен.

аш чогаал талазы-
килдиг эвес аныяк
меңээ тыва дылдың
р чыдарын, чоорту
п болурунун айылы
келгенин чугаалап,
олдар «Чараш чугаа»
ел тургузуп алганын
да эн хереглелтигир
ыва-орус сөстүк» деп
ылып турарын дың-
дылда бар тыва сөс-
иң эдилекчилериниң
иле холуп турарына
ук сөстери чыып
үлегер домактар,
дүрген-чугаалар,
эш, оон-даа өске аас
материалдарны чон
ү черлерге парлааш
арын медегледи. Ол
ашкаш, Алиниң саа-
аргайлаарга, тургузуп
к» деп турары сло-
ныштым.

иверситетте тыва дыл
жени, дилеп-сурап
дилээни ол деп чүвени
тиң тыва дыл, чогаал
сургуулдары база
тыва дыл башкы-
тематика талазы-биле
аспирантураже өөре-
ар аныяк оол ындыг
ып, тыва дылдың арыг
чүрээ саргып тура-
ш, өөрүвес аргам чок

90 чылдарында мээң
редип турганым Тур-
батызы Экрем Арык-
рк дылда өске дил-
егерлээшкенин
дээш, Турцияда про-
солунун арында ол
иннерни солуп болгу
өстөр, сөс катты-
арын кирип, арыг
чугаалап болурун
елеп турар» деп
ганчок-ла сактып кээр
лион хире санныг,
челиг турк чон төрөөн
ол хире сагыш човап
300 муң чедер-четпес
лар төрөөн дилывыс-
дээш, ону камгалаар
анчал турар бис, чүңү
с? Бис база ындыг
солунувуска чоп ажы-
бас деп бис? Шагдан
елгеним, ынчалза-даа
турганым айтырыгны
ол Али оттур соп эк-
ш.

ум, келир үениң тыва
башкыларын өөредип
ы киж, чүңү канчаар
? Ол айтырыгга баш-
ым кылдыр дараазында
аалгаттым.

Ч тыва дилывыс- лекчилеринге!!

ил — делегейде сөс
-биле аажок байлак
бирээзи. Бистиң төрөөн
ысты өгбелеривис чүс-
да амгы салгалдары-
ыдып, байлак шыгжа-
чү кылдыр арттырып
за улустуң эгээртинмес
ын чүгле тыва болгаш
мденнерден аңгыда,
хөй-хөй эртемденнери
елген, шинчилеп турар,
ажыттынмаан чажыт-
Тыва дылды бүгү тала-
ссияның, оон иштинде
этемденнеринден аңгы-
ыда шинчилеп турар.

-даа дарлал адаанга
айы-даа күрүнениң
рип чораанындан тыва
не дылы эвес болуп
а болза, амгыүеде
ижики-билиглиг эвес

турган-даа болза, тыва чон төрөөн
дылын камныи-биле хумагалап
келген, өг-бүлезинге ажы-төлүн
тыва дилынга кижизидип, чоннуң
байлак культуразын, аас чогаалын,
езу-чаңчылдарын бодунуң дилынга
дамчыдып келген...

А амгы 21 чүс чылдың баштай-
гы он чылы эртип, 2011 чыл ортан
ажып турар үеде тыва дылдың
байдалы кандыгы? Амгы үениң
тывалары, бистиң үежилеривис,
оларның ажы-төлү, оларның сал-
галдары... төрөөн тыва дилын кайы
хире билирил? Ам 30-40-50... база
100 чылдар эрткенде, тыва дилы-
выс кандыг байдалга келирил?
Амгы үениң ада-иелери уруглары-
выс тыва дилын арыг кылдыр
билир болзун дээш сагышсырап
чоруур бе?

Тыва чонну бир дугаарында
төрөөн дилывыс тодарадып, та-
ныштырып келир. Бистиң-биле
арын-шырайы дөмей өске чон-
нардан «Мен тыва мен» деп
чүвени чүгле дилывыс аңгылап
кээр ышкажыл.

Россияның школаларына чаң-
гыс аай күрүне шылгалдаларын
кирипкен соонда, доозукчу
класстарга тыва дыл шактарына
ол кара моондак апарган. Тыва
дыл болгаш чогаал шактары уру-
ларның өске шылгалдаларга
белеткенир үезин кызагдап, шап-
тыктап турар дирти берген болгаш
ам кээп доозукчуларның тыва
дылга чогаадыг бижииринге бе-
леткенир харык чок апарганы эл-
дептиг. Чамдык школа директор-
ларына ол чорук мырыңай улуг
чылдагаан болу берген. Бир класс-
тан тура-ла, школазының ханазынга
өөредип келген уруглар, оолдар-
ны 9 класска аартыктап, 10-11
класска ук школага өөрнемезин
негеп, чаңгыс аай күрүне шылгал-
даларына сылдаглап, үндүр кы-
зып турары чажыт эвес. Чамдык
школаларга чүгле тыва уруглар
өөренир 1 классты безин ажытпайн
турганы, ам-даа ажытпайн барып
болурунун барымдаалары бар.

Үстүкү класстың өөреники-
леринге немелде шактар херек
апаарга-ла, тыва дыл шактары
кызырлып турар, харын чамдык
школаларда 10-11 класстарга тыва
дыл, чогаал шактары шуут эрт-
тирпейн барган. Оон бир чылда-
гааны — тыва ада-иелерниң бот-
тарының-на кириген билдириш-
киннери: уругларына артык тыва
дыл, чогаал шактары херек чок. А
ол артыктап турар шактар хөй-даа
эвес (чүгле 2-3 шак).

Орустап билбес уругларын дыл
өөренип алзын дээш 1 класска-ла

тыва дыл өөрнемес азы орус дыл-
дыг уруглар өөренир класстарже
кирир ада-иелер сөөлү үеде кө-
вүдзүн. «Орус класстар» деп адап
турарывыс класстарның өөреник-
чилериниң хөй кезин тыва уруглар
турбуже, оларда төрөөн тыва ды-
лын, чогаалын, төөгүзүн, геогра-
фиязын... өөрөтпейн турары эл-
дептиг.

Кандыг-даа киж, бир дугаа-
рында төрөөн дилынга долгандыр
турар бойдушту, амыдыралды
шингээдип алырга, өске дылдарны
өөренир белең болгаш эптиг. А
орус дыл билбес бичи киж, школа
амыдыралына чаңчыгып чадап
чыда, өске дылга чаа-чаа эрте-
нерни канчал шингээдип алырыл?
Тыва кижиниң ындындан пөрүк,
эгенинчел чаңы база бар болгай.
Ынчангаш бичи класска-ла уру-
ларны багай өөренир, чүве шингээ-
дип алыры кошкак уруглар санын-
че кирип кааптары меге эвес.
Ындыг янзылыг аңгылап каапкан
уругларда кандыг чырык келир үе
турар деп? Бо-ла чөрүлдээлер
артында чүү чаштып турарыл?

Шак мындыг байдалга хевээр
турар болза, тыва дыл чидериниң
кырында келген. «Дыл чокта, чон
чиде бээр» деп, мерген чугаа бар.
Тыва дылга бис чугаалашпас бол-
зувусса, бистерден өске кым-даа
чугаалашпас. Бис дилывысты кам-
наvas болзувусса, өске кайы чон
ону камнаарыл? Өг-бүлеге тыва-
лашпас, ада-иези тывалап билбес
болза, ол өг-бүлениң уруглары,
оларның уругларының уруглары...
база тывалаvas. Ынчалдыр-ла ол
төрөөн дилын билбес салгал да-
зыл-дамырланып чоруп каар. Чеже
ындыг өг-бүле туруп кээрл, ынча
төрөөн дилын билбес бөлүктөр,
аймактар туруп кээр.

Амгы үеде тываларның хөй
кезин тыва-орус сөстери холуп
чугаалап турар. Чамдык тывалар-
ның чугаазында 2-3 сөс тыва, а арт-
каннары орус сөстер болур. Ону
кандыг дыл дээрл?

Тыва дылда орус дылдан үле-
герлээшкенин бар, ол черле ын-
дыг турар ужурулуг. Кандыг-даа
дылдың сайзыралына үлегерлээш-
киннерниң ролу бар, ниитилелдин
амыдыралына турбаан чаа чүүл-
дерни олар илередир апаар. Тыва
дылдың сөс курлавырында ниити-
лелдин амыдыралына көстүп
келгилзэн билишкенин, чаа
чүүлдерни илередирде, орус бол-
гаш ону дамчыштыр европа дыл-
дарындан үлегерлээшкенин-биле
дамчыдып турар. Дыка хөй чаа
чүүлдерни тыва дылдың бодунуң
сөс курлавырындан база ап, ук

сөстериң уткаларын делгемчидип
ажыглап келген, ажыглап-даа
турар.

Ынчалза-даа амгы үеде дирге-
лип келген айыыл тыва дылда бар,
үргүлчү азы ниити ажыглалдың
сөстериң безин орус сөстер-биле
солуп ажыглап турар апарга-
нывыста! Эң көскү болгаш эң
дүвүренчиг киж, кылдыр кандыг-
даа кижиниң бир дугаарында
ажыглаар сөстери, эң эргим **ава,**
ача деп сөстери **мама, папа** деп
адап турарывыста! Тывада чурттап
чоруур орус чон кайда уругларын
орустап эвес, а тывалап **авай, ачай**
деп ададып өөредип турар-дыр?
Ол-ла **ава, ача** деп сөстерден
укталган **кырган-ава, кырган-ача,**
даай-авай дээр кижектиг сөстери
база-ла орустап адап турарывыс
меге эвес. Кырган-авалар, кырган-
ачалар безин боттарын **бабушка,**
баба, дедушка, дед бис дижип
орары биске, тываларга, ыглак-
санчыг болур ужурулуг.

Хүн бүрүде ажыглаарывыс
херекселдер, аяк-сава аттарын
илердир тыва сөстериң бар
турбуже, кызып-кызып орус
сөстер-биле адаар-дыр бис. Бир
катап ниити чөмөннелге черинге
мен **омааш** хереглээш, ону тывалап
айтырарымга, ында ажылдап
турар аныяк уруг менче кылчаш
кылдыр көргөш, кыжыраанзыг
аян-биле **«ложканы омааш деп**
турар» деп хыйланган чүве.

Бо-ла бүгү чүңү чугаалап тура-
рыл? Тыва чараш, эргим сөстериң
ажыглавайн-на турар болзувусса,
ол сөстер дыңнаарга эпчок, кадыг,
каржы дыңналыр апаар болгаш
чоорту уттундуруп каар. Бир катап
элзэн улгада берген угбай ада-
иезиниң дугайында чугаалап ора,
мама, папам дээрге, мен кайгап,
оон чүге тыва сөстериң ажыгла-
вазын айтырарымга: **«Авай, ачай**
дээримге, кадыг дыңналыр-дыр»
— дээр чүве. Оон школа назылыг
уругдан база ол-ла айтырыгны
салырымга, тыва сөстер эпчок бо-
луп турарын дыңнаткан. Ажыглап
өөрени бергени төрөөн эвес
сөстери тыва сөстен чымчак, эптиг
болуп турары элдептиг.

Чоннуң амыдыралына чаа
көстүп келген чүүлдерни илере-
дирде, чамдык эрги үлегерлеп
алышкынарны тывалар кончуг
чедингир, тывынгыр болгаш шын
кылдыр очулдуруп ап турган бол-
гай. Оларның чамдызын ам эрги-
жирзэн сөстер (архаизмнер) дээр
ажыглавайн, орус сөстер-биле
солуп каапканы база харааданчыг.
Оларны амгы үеде чүгле журна-
листер дилында ажыглай бээр

көскү. Ындыг уттундурган сөс-
терни катап эгидиксээр улус бар
деп бодаар мен. Оларның чам-
дызын кириейн: **ужар-хеме**
(самолет), оттуз-ыаш (спички),
оттуз-терге (машина), ойнаар-
бажың (клуб, культура одаа,
ордузу), ырлаар-хааржак (пате-
фон, ам болза музыка дыңнаар
херекселдер), дириг-чурук (кино)
дээр, оон-даа өске. Сөөлү үеде
чунар-саваң, чунар-бажың, теп
чуур болгаш зыт тыртар
машина, баш таартыр чер дээр
кижектиг сөстериң тывалап ажыг-
лаар кижилер база сыгып турар.
Ол сөстерден база эпчоксунуп,
ыядып турарывыс ол бе?

Эргим тыва чонум, байлак тыва
дылдың эдилекчилери! Тыва дилы-
выс ам каш-ла чылдар эртерге,
чиде бербезин деп бодаар болзу-
вусса, тыва киж, бүрүзү, тыва өг-
бүле, ада-ие бүрүзү төрөөн дилы-
высты камнап көрээлиңер. Дилы-
выс чидер болза, тыва чон база
хөөрем көвүк дег, анаа-ла эстип
каап болур бис.

Тыва уруглар чонунуң байлак
аас чогаалын номчуvas, уруглар
садынга орус дылга чогаалдар
номчуп турганындан болганчок
сказка, загадка, пословица деп
орус терминнер ажыглап турар.
Бистиң республикада кайгамчык
талантылыг чогаалчыларывыс бар.
Оларның бижип кааны уран-чечен
чогаалдарывыс эмгежок. Тываның
Улустуң чогаалчызы Степан
Сарыг-оолдун **«Аңгы-оолдун**
тоожузу» деп романын тыва киж,
бүрүзү номчуур ужурулуг. Ында
тываларның төөгүзүн, амыдыра-
лының бүгү байдалдарын, куль-
тура, уран чүүлүн, езу-чаңчыл-
дарын... кончуг тодазы-биле улус-
туң аас чогаалының янзы-бүрү
хевирлеринге даянмышаан, кончуг
чаражы-биле тоожуп турар. Бай-
лак аас чогаалывыста уругларның
безин күүседип чорууру хевирлер
хөй. Тыва дылда үнүп турар солун-
сеткүүлдеривис бар. Өг-бүлелерде
оларны садып, чагыдып ап, номчуп
турар силер бе?

Тыва киж, бүрүзү дилывыс
улам арыг болзун дээр чүңү кан-
чаар ужурулуг бис. Силер кандыг
санал кирип болур силер? Чүңү
канчалза экил? «Чараш чугаа» деп
төлевилел эгелеп алган тыва
аныяктарга киж, бүрүзү канчал-
дыр дузалажып болур бис? Бисче
бижи, санал-оналыңар ки-
ринер.

Тыва-орус, орус-тыва очулга
словарылары бар, тыва дылдың
тайылбыр словарының бирги
тому үнген, ийигизи ам парлалга-
да үнүп чыдар, арткан томнар
база удаvas үнер. Тыва чугаа ном-
нары база бар. Ынчалза-даа олар
чоннуң холунда барык чок деп
болур, оларны тывары берге
болуп артпышаан. Ажыл-агының,
эртемниң аңгы-аңгы адырлары-
ның аайы-биле терминнер сло-
варылары база чедишпес, чамдык
адырларда ындыг словарылар ам-
даа ажылдап кылдырмаан.

Мен, бодум хуумда, эң хөй
номчукчулуг болгаш тыва чоннуң
ынак «Шын» солунунга **«Тыва**
дылга арыг чугаалажылы» деп
арынны ажыдып алгаш, аңаа чон-
нуң орус дылда ажыглап турары,
тыва дылче очулдуртуна берип
болуру сөстер, сөс каттыжыш-
кынарнын, домактарны... тема азы
ажыл-агының бир адырының
аайы-биле парлап көрзе деп са-
налды кирип тур мен. Али Күжү-
геттиң саналын деткип, чүгле аас
чогаалындан материалдарны эвес,
амгы тыва шүүлүк чогаалдарын, бил-
дингир ыры сөстериң... база көскү
черлерге парлааш азып, тарадып
болур-дур. Ындыг арынны тур-
гусуп, кичээл эрттиржиң болу-
румну база дыңнадып каайн.

Клара ДОРЖУ,
Тываның Күрүне университе-
тиниң тыва болгаш ниити дыл
эртемнериниң кафедрасының
башкызы, доцент, филология
эртемнериниң кандидаты.

таш дүрүмнөргө негизделеринге, бардык
нарынчын чамдык хевирлерин садарын
ажылдап кызыгыныш, ашарыш хевир

н күштүг болуп турар хоойлунда доктаадып тургускан өскө-елерге дүүштүр боттандырар. ааннар садар (ажылдар кылыр, адирер) черлерге олуттарны яр-ганизакчыларының тодараткан зугаар болгаш ярмарка эрт-уусаазында юридиктиг черлерге, тыкчыларга, а ол ышкаш хамаа-он ишинде тараачын (фермер) ы, хуу дузалал ажил-агыйны-ар азы сад, огород тарып база-п турар хамаатыларга) бээр.

а эрттиреринге хоруглуг черлер: салгалдарының объектилерининге — төөгүнүн болгаш культу-скаалдарының камгалал зона-гаарында чедир 5 метрден эвээш

, өөредилге болгаш медицина-яларының оран-савазынга; зал оран-савазынга болгаш оон-ында девискээрге.

аркага барааннар садар (ажыл-ачы-дуза чедирер) кылдыр де-ерлерни бергени дээш, а ол ыш-аашкынны чорудары-биле хол-ы-дузаны (девискээрни аштап-а, ветеринар-санитар эксперти-аны болгаш өске-даа ачы-дуза-ни дээш төлевириниң хемчээлин-иң организакчызы ярмарканы-арынга болгаш аңаа барааннар (ажылдар кылырынга, ачы-дуза-е) чарыгдалдарны дуглаарының гулазын барымдаалап тургаш,

ар садар (ажылдар кылыр, ачы-ер) черлерге олуттар дээш уда санаашкын акшазы-биле ап-каның организакчызы ярмарка-инге касса чегин азы төлевир-адыткап турар шыңгыы отчеттуг-кты бээр ужурулуг.

ааннар садарын (ажылдар-чы-дуза чедирерин) организас-егелделер

аркага барааннар садарын-ылырын, ачы-дуза чедирерин) аар сорулга-биле ярмарканың-ызының хүлээлгези: га садыглаашкын чорударының-ниң болгаш барааннар садар-ылыр, ачы-дуза чедирер) черге-төлевириниң хемчээлиниң дуга-марканың киржикчилеринге

киржикчилериниң садып турар-ның (кылып турар ажилдарының,-ар ачы-дузанының) ярмаркага-кевиринге дүгжүрүн сагыыр;

а хемчеглериниң эгелээринге-үрүмде доктаадып тургускан-ни садыгжыларның сагырынга-а ол ышкаш оларның барааннар-лдар кылыр, ачы-дуза чедирер) луттарның хуваалда схемазынга-элээниң дүгжүп турарынга-ылдарны ыяап чорудар;

Федерациязының күштүг болуп-лужулгазында көрдүнгөн тава-а бүдүрүлгө аргазы-биле эвес-ыш-чем продуктуларының бол-м аймааның чиг эдинге ветери-экспертизазын кылып чорудар;

эрттирер черлерге бок төгөр-ерни болгаш саваларны, туалет-аш (азы) биотуалеттерни тургу-ээрни аштап-арыглаарын болгаш-сөөртүрүн организастаар;

кчыларның хуу гигиеназының-и сагырынга, садыг дериг-ериниң, чепсектеринин, оран-итарлыг болбаазырадылгасынга-ы тургузар;

а эрттирер турар үеде хөй-корум-чурумунун камгалалын-аар;

а киржикчилериниң болгаш кел-риниң автотранспорт херекселде-рин иштиги херектер органна-гуржуп тургаш, тодарадыр;

а киржикчилериниң даңзызын-ызынга болгаш (азы) электронуг-ругузар;

ар контролжунуң болгаш чоннун-идемиологтуг чаагай чоруунуң-е хереклекчилериниң эргелерин-иң дугайында Россия Федера-

газының негелделерин, Россия Федерация-зының күштүг болуп турар хоойлужудулга-зында өртке удур айыыл чок чоруктуң, күш-ажыл камгалалының, терроризмге удур айыыл чок чоруктуң, долгандыр турар хү-рээлелди камгалаарының негелделерин ярмарканың киржикчилериниң сагырын хандырар;

садып алыкчылар биле ярмарка киржик-чилериниң аразында тургустунуп келген мар-гылдаалыг айтырыгларны шиитпирлээринге идиг бээр.

24. Көдээ ажил-агый ярмарказынга ба-рааннар садарын (ажылдар кылырын, ачы-дуза чедирерин) организастаар сорулга-биле организакчының бо дүрүмнүн 23 пункту-зунда көрдүнгөн негелделерни күүседирин-ден аңгыда бээр ужурулуг чүүлдер:

ярмаркага барааннар садар (ажылдар кылыр, ачы-дуза чедирер) олуттарның ниити санының үштүң бир кезинден эвээш эвезин хуу дузалал ажил-агыйын чорудуп турар тус-тус кижилерге;

ярмаркага барааннар садар (ажылдар кылыр, ачы-дуза чедирер) олуттарның ниити санының бештиң бир кезинден эвээш эвезин биче көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринге;

ярмаркага барааннар садар (ажылдар кылыр, ачы-дуза чедирер) олуттарның ниити санының бештиң бир кезинден эвээш эвезин ортумак көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринге;

ярмаркага барааннар садар (ажылдар кылыр, ачы-дуза чедирер) олуттарның ниити санының үштүң бир кезинден эвээш эвезин улуг-улуг көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринге.

25. Ярмарканың киржикчизиниң хүлээл-гези:

барааннарның чамдык хевирлерин садарынга (ажылдар кылырынга, ачы-дуза чедиреринге) хереклекчилериниң эргелерин камгалаарының дугайында негелделеринде кирген Россия Федерациязының күштүг болуп турар хоойлужудулгазында өртке удур айыыл чок чоруктуң, күш-ажыл камга-лалының, терроризмге удур айыыл чок чо-руктуң, долгандыр турар хүрээлелди камга-лаарының болгаш өске-даа Россия Феде-рациязының күштүг болуп турар хоойлужу-дулгазында негелделерни сагыры;

Россия Федерациязының күштүг болуп турар хоойлужудулгазында көрдүнгөн таварылгаларда садар барааннар эдерин-чи документиленни (мал эмчизиниң шынзылгасын, чогулмалыг чоруунуң серти-фикадын) ап алыры;

дүргөн үрелир продуктуларны садарын соодукчу херекселдер-биле барда боттан-дырары;

барааннар садар (ажылдар кылыр, ачы-дуза чедирер) черлерни дериг-херекселдер-биле, эт-сеп-биле, сава-биле, хааржактар-биле, ораар-шарыыр материалдар-биле дерири.

Айыттыг документилерни садыгжы ярмарканың ажилдаары бүгү үениң дургузунда кадалаар.

26. Ярмаркага болдурбас чүүлдер: дериттинмээн черлерге (коробкаларга, хааржактарга, чадаг улус кылаштар черге) садыг кылырын;

бараан садар (ажылдар кылыр, ачы-дуза чедирер) немелде олуттарны хуваалда схе-мазында кирбээн черлерге организас-таарын;

чөпшээрел чок черге бараан садарын (ажылдар кылырын, ачы-дуза чедирерин).

27. Ярмаркага Россия Федерациязының күштүг болуп турар хоойлужудулгазын езугаар садарын хараан барааннар садарын (ажылдар кылырын, ачы-дуза чедирерин) болдурбас.

28. Ярмарканың организакчы контроль хыналда кылыр деңзини садып алыкчыларга элтиг черге тургузар.

29. Ярмарканың ажилдаар шактарын оон организакчызы бот-тускайлаң дараа-зында шактарның кызыгаарынга доктаадыр: ярмарканың ажилдап эгелээр үези 7.00 шактан эрте эвезе, ажилды доозары — 20.00 шактан орай эвезе.

30. Ярмарканың ажил-чорудулгазынга контрольду ярмарканың организакчызы, аңаа хамааржыр күрүне органнары болгаш тус чер бот-башкарылга органнары федералдыг хоойлужудулга-биле болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле тодараатканы оларның харыылаар ужурулуг-

Тыва Республиканың Чазааның 2011 чылдың апрель 4-те №231 доктаалыга өскерилгелер кириериниң дугайында

2011 чылдың май 30 №347 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның док-таадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазааның 2011 чыл-дың апрель 4-те "2011-2013 чылдарда Тыва Республиканың девискээринге бөрүлер санын башкаарының талазы-биле хемчеглер дугайында" №231 доктаалыга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 1 пунктунуң дөрткү абзазын дараазында эдилге-биле бижири:

"Тыва Республиканың девискээринге өлүргөн бөрү кезин хамаатылардан (аңчы-лардан) хүлээп алырының чуруму."

2) 2 пунктуну дараазында эдилге-биле бижири:

"2. Бир бөрү кежи дээш хамаатыга (аңчыга) 7 муң рубль түңүг хемчээлдиг акша шаңналын төлээрин доктаадып тургузар."

3) 4 пунктунуң үшкү абзазында "болгаш өлүргөн бөрүлер дээш хамаатыларга акша шаңналын төлээри-биле" деп сөстөрни "болгаш хамаатыларга (аңчыларга) олардан хүлээп алганы бөрү кештери дээш төлеттинген акша-төгерикиң хемчээли-биле" деп сөстөр-биле солуур;

4) 5 пунктуда "немей" деп сөстү "немел-де" деп сөс-биле солуур;

5) Тыва Республиканың девискээринге бөрүлерни узуткааны дээш хамаатыларга (аңчыларга) шаңнал акшаны төлээриниң чурумун дараазында эдилге-биле бижири:

"Тыва Республиканың девискээринге өлүргөн бөрүлерниң кежин хамаатылардан (аңчылардан) хүлээп алырының чуруму

1. Тыва Республиканың девискээринге өлүргөн бөрүлерниң кежин (моон сонгаар — бөрү кежи дээр) хамаатылардан (аңчы-лардан) хүлээп алырының, оларның учедунуң болгаш улаштыр болбаазырадып кылыр кылдыр садары-биле дамчыдарының, а ол ышкаш бөрү кежи дээш хамаатыларга төлевириниң негелделериниң чорудулгазын бо Чурум башкарып турар.

2. Хамаатылардан бөрү кежин хүлээп алганы дээш акша-хөреңгиниң төлевирин Тыва Республиканың Аңнаашкын болгаш балыктаашкын талазы-биле күрүне комитеди Тыва Республиканың республика бюдже-динде ол саң-хөө чылында ол сорулгаларга көрдүнгөн акша-хөреңгиниң күсели-биле боттандырар.

Өлүргөн бөрүнүң эр-кызы, улуг-бичези хамаанчокка бир бөрү кежи дээш 7 муң рубль хемчээлдиг акша-хөреңгини төлээр.

Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуглары бөрү өлүргени дээш немелде шаңнал акшаны тус чер бот-башкарылга органының доктаадып тургускан чурумун езугаар төлөп болур.

3. Тыва Республиканың Аңнаашкын бол-гаш балыктаашкын талазы-биле күрүне комитединче бөрү кежин дужаары-биле база ол дээш акша шаңналын алыры-биле

Тыва Республиканың чаа Күрүне гимниниң сөзүглелинге болгаш аялгазынга конкурсту эрттирериниң дугайында Дүрүмнүн 7 пунктузунга өскерилгелер кириериниң дугайында

2011 чылдың август 9 № 500 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның док-таадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазааның 2011 чылдың июнь 14-те доктаалы-биле бадылаан Тыва Республиканың чаа Күрүне гимниниң сөзүглелинге болгаш аялгазынга конкурс

хамааты (аңчы) бөрүнүң болбаазырадып кылбаан кежин (бөрүнү өлүргөн үениң соон-да үш айдан хөй үе эртпээн таварылгада) болгаш дараазында документиленни эккээр:

— паспортун;

— аң курлавырларын аңнаарының

чөпшээрелинге аңнаашкын продукциязының

талонун.

4. Тыва Республиканың Аңнаашкын бол-гаш балыктаашкын талазы-биле күрүне комитеди бо чурумунуң 3 пунктузунуң негел-делеринге дүгжүп турар болгаш докумен-тилер бар болза, бөрү кежин хүлээп алыр, ында айыттыганын езугаар:

— квитанцияны хамаатыга (аңчыга) док-тааттыг үлегер-майык езугаар долдурар болгаш акша-хөреңгини төлээр;

— өлүргөн бөрүлерниң учет журналын долдурар, аңаа аңчының дугайында (Ф.А.А., паспортунуң медээлери, чурттап турар чери), бөрүнүң дугайында (эр-кызын, назынын, кажан даялаанын, ону өлүргөн арганы болгаш черин), төлеттинген акшаның түңүнүң дугайында медээлери кири бижири;

— отчеттуг айның соонда үнген айның 10-нун хүнүнге чедир Тыва Республиканың Саң-хөө яамызынче өлүргөн бөрүлерниң кежи дээш төлээр акша-хөреңгини чарыгдаа-нының дугайында отчетту кириер.

5. Бөрү кежин катап дужаар чорукту бол-дурбас болгаш кижиге болгаш мал-маганга айыылдыг аарыгны неперетпези-биле Тыва Республиканың Аңнаашкын болгаш балык-таашкын талазы-биле күрүне комитединиң чанында тургустунган тускай комиссия хамаатыларның дужааганы, ол дээш акша-хөреңгини төлөп берипкени бөрү кештерин тускай им-биле кудурук дөзүңге имнеп демдектээр.

6. Бо Чурумнуң 5 пунктузунда айыттыг кан комиссия хүлээп алдыг болгаш имнеп демдектээн кештерни 30 хонуктан ашпас хуусаада хүлээп алыышкын — дамчыдылга актызын езугаар Тыва Республиканың кү-рүнениң "Чежи" аңчыыр ажил-агыйы" уни-тарлыг бүдүрүлгезинче улаштыр болбаа-зырадып кылыр болгаш садып-сайгарар кылдыр дамчыдар. Бараан болур шынары чок кештерни комиссия узуткаар болгаш ол дугайында чогуур актыны тургузар.

7. Бо Чурумну хажыткан албан-дужаал-дыг кижилер күштүг болуп турар хоойлужу-дугада көрдүнгөн харысалгага онаажыр.

8. Бо чурумну хажыдып тургаш акша-хө-реңги алган хамаатылар күштүг болуп турар хоойлужудулгада көрдүнгөн харысалгага онаажыр.

2. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы А. ДАМБА-ХУУРАК.

Регионнар аразының делгелге-ярмарказын эрттирериниң дугайында Тыва Республиканың Чазааның айтышкыны

2011 чылдың август 10

Тыва Республиканың Чазааның 2011 чылдың январь 24-те "2011 чылды Тыва Республикага тус черниң бараан бүдүрүкчү-лерин деткириниң чылы кылдыр чарлаа-рының дугайында" № 31 доктаалын амы-дыралга боттандырар сорулга-биле:

1. Тыва Республиканың Экономика яамызы:

— 2011 чылдың август 26-28 хүннеринде Тыва Арат Республиканың тургустунарының 90 чылынга тураскаадып, регионнар ара-зының сески "ТываЭкспо-2011" делгелге-ярмарканы;

— 2011 чылдың сентябрь 23-25 хүнне-ри регионнар аразының "Тыва — Хакасия

№ 248-р Кызыл хоорай

— Красноярск край: кады ажилдажылга-2011" делгелге-ярмарканы "Туризм. Дышта-нылга. Спорт" деп темалыг делгелгелиг эрттирер.

2. Тыва Республиканың күүседикчи эрге-чагырга органнары, муниципалдыг тургузуг-ларның чагырга черлери (чөпшээржилге-биле) үстүнде адаттыганын ярмаркаларга ведомстволар адаанда организацияларның болгаш бараан бүдүрүкчүлериниң киржил-гезин хандырар.

3. Бо айтышкыны "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

ЫРАК БУЛУҢУМНУҢ АЯЛГАЛАРЫ

Мөңгүн-Тайга кожуун тургустунганындан бээр 70 чыл оюн август 25-26-27 хүннеринде байырлап демдеглээр.

Тыва Арат Республиканың төптөн эң-не ырак, онзагай чери Мөңгүн-Тайга тускай кожуун кылдыр 1941 чылдың март 12-де Биче Хурал Президиумунун Чарлыын езууга тургустунган. Ук Чарлыкты бадылаан байырлыг хуралга Мөңгүн-Тайгадан Кызылче 21 төлээлер киришкен.

Тускай кожуун апаарга өөрүшкү-маңнайга хей-аът кирген арат-чон 1941 чылдың июль 28-те улуг байырлалды эрттирген.

1941 чылда чаа тургустунган кожуунунуң ниити шөлү — 6.000 дөрбелчин километр, 2500 хире чурттакчылыг, 350 өрегелиг, малдың баш саны 50.000 чедип турган. Кожуун тургустунган соонда чонун амыдырал байдалы, оларның

ажылынга мергежээн Тыва Республиканың депутаты чораан Василий Хүреш-оолович Иргитти болгаш Тыва АССР-ниң алдарлыг экономизиниң саң-хөө килдизиниң эргелекчизинге, улуг бухгалтеринге 26 чылдар иштинде пенсия үнгүжеге үр-түннелдиг ажилдаан, алдар-сураглыг удуртукчулар Б.-К. Ш. Долчаңмаа, М.К. Мендуме, Ч.-Д.Б. Ондар, К. А. Бичелдей олар-биле эгин кожа, эл-хөл болуп ажилдап чораан Бичен Иргековна Санчини адаалы.

1968 чылда кожуун катап тургустунганда кожуун даргазынга Шуй чурттуг Хертек Сүрүнович Эрес-оол, партияның район комитетиниң бирги секретарынга

Салчакович Сагаан, Дамдын Иргитович Тейнин, Салчак Айызанович Тас, Чуглур-оол Иргитович Тарын-Базыр, Чылбак-оол Сүрүнович Хертек, Донгак Делгерович Успун, Владимир Иргитович Чоргаар, Хорбии Донгаковна Бегзи, Кан-оол Сааяевич Борарган, Елизавета Херлиевна Хомушку, Кежик Эрес-оолович Хомушку, Арина Кара-ооловна Лопсан болгаш өскелер-даа. Оларның аразында Кара Салчаковна Баавыл — Күш-ажылдың Кызыл Тук ордениниң эдилекчизи, Салчак Хувутуевич Кара-оол — Күш-ажылдың Кызыл Тук ордениниң эдилекчизи, Хүлер-оол Иргитович Делгер-оол — Күш-ажылдың Кызыл Тук ордениниң эдилекчизи, Владимир Донгакович Даржаа — Тыва Республиканың «Шылгарангай күш-ажылы дээш» деп № 0001 медалының эдилекчизи, Комбу Чыргалович Иргит — Күш-ажылдың Кызыл Тук, «Хүндүлелдин демдээ» ордениниң эдилекчизи, Өлчей Комбуевич Иргит — «Хүндүлелдин демдээ» ордениниң эдилекчизи. Өске-даа аңгы-аңгы шаңналдарлыг кижилер кожуунда арбын.

Үстүнде ады кирген, шаңнал-макталдыг ажилдап чораан хоочун малчыннарының ачы-төлү, салгалдары угун салгап, өгбелериниң адын сыкпайн, олар-белчириин ээнзиретпейн, үр-түннелдиг ажилдап чоруурунга чоргаарланып, өөрүп чоруур мен.

Бо кожуунун адын эдилээн сураглыг даг Мөңгүн-Тайга болгай. Ол кайы ырактан көскү. Ол черниң чонунун хүндүлээри, чуртунун эң чаражы болгаш ыдыктыг сүлдизи кылдыр санаары Ак-Баштыг деп даг база бар. Мөңгүн-Тайганың чонунун амыдыралының омур-хевирин тургузуп турар ажил-ишчилер ол дагың эдээнге чурттап чораан болгаш чурттап турар-даа.

Шаанда Чиңге-Дыттыг хемге лама кижик чурттап чораан дижир. Ол чоруурда аът баглаажыңга тевенени кири шанчып кааш, йөрээл салган: «Бо өдөкке чурттаан улус бай, мал-маганныг, ажил-ишчи, хой ажы-төлдүг болзун» — дээш, чорупкан дижир. Ол чаагай сеткил сиңген йөрээл чогул доктааганын ам көрүп чор бис.

Бо хүннерде ол өдөкте Мочак-оол Донгакович биле Артист Сеңмитовна Биче-оолдарның огул Адар-оол кадайы Чойган-биле чурттап олар. Мочак-оолдун ада-иезин Донгак Мазыкиевич Биче-оол Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутатынга каш-даа хуусаада сонгуткан, оон-на чонда «Депутат» деп шолла ады неперээ. Ол — Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, «Күш-ажылдың Кызыл Тук», «Хүндүлелдин демдээ» ордениниң, хой медалдарның эдилекчизи.

Дыртыына Мага-Шириевна Биче-оол (Ооржак) — Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, «Октябрь Революциясы» ордениниң, «Иениң алдары» (1-ги, 2-ги, 3-кү черге-

лери) медалдарның, өске-даа хой медалдарның эдилекчизи. Ол — Степан Сарыг-оолдун «Саны-Мөг» деп шүлүглелиниң кол маадыры Саны-Шириниң кады төрээни Мага-Шириниң уруу.

Дыртыына Мага-Шириевна-даа, Донгак Мазыкиевич-даа кайгамчык кижизидикчи, хүндүлээчел, чымчак сеткилдиг, ажил-ишчи чораанындан «бурганнааже» чедир чонунга чоргааранчыг, төрээни Тыва-зының сураглыг кижилери бооп чурттааннар. Мочак-оол Донгакович биле Артист Сеңмитовна Биче-оолдар — Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыннары, 7 ажал-төлдүң төлөпиг ада-иези, хой орден-медалдарның эдилекчилери. Олар ам бистиң аравыста чок-даа болза, оларның төлөпиг ажил-ижи, салгалдары Мөңгүн-Тайга кожууну алдаржыдып чоруур.

Бо аас-кежиктиг өг-бүлөгө төрүттүнгендерде кандыг-даа мергежилдин кижилери бар. Дандар-оол, Сарыг-оол, Анна башкы институтун (биология, химия, физика, сан) дооскаш, Мугур-Аксы, Өвүрнүң Чаа-Суур, Бай-Хаак школаларында үр үениң иштинде үр-түннелдиг ажилдап чоруурлар. Кара-оол тудуг талазы-биле тускай эртемниг болгаш, кожуунун тудуг-септелге кылыр черин хой чылда удуртуп, Мугур-Аксыга чагырга болгаш аалчылар бажыңнарын,

чунар-бажыңны, Мугур-Аксы кежилдир узун көвүрүткү, хой чуртталга бажыңнарын туттуну оон депшээш, Мөңгүн-Тайга, Хөл кожууннарның чагырызының оралакчызынга төлө ажилдап чорааш, суга дүң кижик камгалааш, амы-тыны чарылган. Ол «Маадырлыг» орден-биле (өлген соонда) нагган. Биче-оолдарның ажал-төлү бухгалтерлеп, чылап, малчыннап, аас-кежик чурттап чоруурлар. Мындай кежиктиг өг-бүлениң огул Кара-оол-биле чурттааным — мен ка-ла улуг аас-кежик.

Мөңгүн-Тайга — чүгле Тыва эвес, а Чөөн Сибирде эң бадаг. Мөңгүн-Тайга — Алтай республикалар-биле, сонгузында, — Бай-Тайга, чөөн тарада — Өвүр, Барыын-Хемчик, жууннар-биле кызыгаарлыг ажил-агылыг кожуун. Бо жуунда, ылаптаарга, Мөгөренде, Шегетейлерде бурунның чевег-хөөрлери — хорурьктар, кижик дүрзүлүг даштар, хаяларда чурук-биктери, төвүт чалбарыглары сурагжаан. Ылаңгыя Шегетейниң бүрээлер кыры арзан-чак инек даштары-биле оон альпинист-турист, аян-чорларны, аалчыларны кайгадылар.

Төрөл аймак аайы-биле ал Хүрүн-Тайгада — кара иргитте Каргы-Мугурда база Бай (Мөгөн-Бүрөн) кавызында сатарның, Мөгөн-Бүрениң Ал-Ыймаатыда — каксаан иргиниң, кара-салдарның, ыргакларның, Каргының бел од Мугурда, Үстүү-Ыймаатыда хертектерниң, донгактар Мөгөн-Бүрениң Аспатыда — салдарның, Барлык-Тоолда — ооржактарның, хомушканың төрөл бөлүктери ук-төө чурттап, чоорту кожунун болганда, республика ишти-тында холчуп-бүлчүп ижики.

Зоя ДОН
Россияның Чогаалчы эвилелиниң кежигүнү, РФ Федерациязының кадык каланың тергини.

Мөңгүн-Тайга кожуунун баштыгы Алексей Кунгаа чагырга даргазы Алексей Ооржакович! Кожуунун чурттакчылары болгаш аалчылары!

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентиниң) өмүзээзинде Мөңгүн-Тайга кожуунунун тургустунганының 70 чыл болган юбилей-биле эң-не изиг бол чуректиң ханызындан чедирген байырывысты халзат көрүңер!

70 чыл дээрге тургузушкунуң, хөгжүлдениң, ажилдың болгаш чогаадылганың төөгүзүн камтыштырып турар төлөпиг юбилей-дир. Эрткен орууңарың биле көрүң, бөгүн ону чогулчалыг деп санаар эргелиг са.

Бүгү республика болгаш чурт-биле кады кож төөгүзүн улуг болгаш нарын оруун чурттап эрткен черге амыдырал кажан-даа чиик турбаан. Ылчалза Мөңгүн-Тайга кожуунун чоргаарланыр чүлдери хой-кол байлаа ажилгыр, олут орбас, күш-ажылга хайышылдыг, бодунуң төрээни черинге езулуг ынак чурттап чону болур.

Бистиң амгы болгаш келир чевис кижик бурчун бистиң күш-ажылымыстан, эгелекчи чоруустан бол хамааты харыс салгавыстан хамааржыр. Ни киженишкенин-биле, ниити чопшээржилге болгаш боттары билчир чорук-биле эң бедик көргүзүлгө алдынар дээрзинге бүзүрелдиг бис.

Байырлалдың бо хүнү кожунун амыдырал кайгамчык болушкун болуп, бистиң республикамыс чаагай чоруу дээш моон соңгааргы тургузукчу ажил-кыйгырыг болзун.

Силерниң шуптуңарга быжыг кадыкшылды, кежикти болгаш бүгү-ле эки чүлдери, а Мөңгүн-Тайга кожуунга — сайзыралды болгаш чечектедишкү күздөвис!

Хүндүткел-биле,
Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентиниң) бюджет болгаш экономиктиг хөгжүлдө комитетиниң даргазы Чулдум.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентиниң) сайгарлыкчы чорукту болгаш туризмни сайзырадыр талазы-комитетиниң даргазы У. Б. Мөңгүн.

культура база социал деңгели чоорту бедип, сайзырап эгелээн. Кожуун тургустунган соонда ажилдаары-биле тускай эртем-мергежилдик кадрлар Кондрашова, Скроб, эмчи Сагоякова, аптекар Иванченко, башкы Зыкова, радист Топова дээш, өскелер-даа кээп турумчуп, ажилдап эгелээнер.

Часыдык Монгуш — кожуунун баштайгы даргазы. Оон соонда Бавуу-Доржу Монгуш (Сүт-Хөл чурттуг), Улуг-Хемниң Ийи-Тал чурттуг Кыргыс Дензинович Токан-оол олар ажилдап турган. 1942-1948 чылдарда Мөңгүн-Тайга чурттуг Салчак Оргутмаевич Тондар дайынның аар-берге, кадыг-дошкун чылдарында кожуунун хөгжүлдээш дээш, төрөөн чонунун амыдырал, социал байдалын эки-жидер дээш карак кызыл ажилдаан, хүндүткелдиг удуртукчу чораан.

1948 чылдан 1952 чылга чедир кожуун даргазынга Мөңгүн-Тайганың шыпшык бажыңче бир-ле дугаар үнген альпинист, зоотехник мергежилдик, даглыг черниң күдээ болган, ажилыңга сеткилинден бердинген, чонунга сагыш чо-ваачал Кыргыс Сундуевич Шөмбүл (Би-Хем чурттуг) ажилдаан. Ону Григорий Күдерекевич Төгүс-оол солаан. 1952 чылдың январь айдан 1953 чылдың январь 24-ке чедир Ондар Намдакович Лопсан-Серен (Сүт-Хөл) кожуун даргалаан.

1953 чылдың январь 24-те Тыва областың тускай шийтирин езу-гаар кожуну дүжүргөш, Бай-Тайга кожуунга каттыштырган.

Төрөөн Мөңгүн-Тайгазындан ажил-амыдыралының аайы-биле үнгөш, өске кожуннарга, Кызыл хоорайга төлөпиг ажилдап-чурттап чораан чаңгыс чер-чурттугла-рывыс дыка хой. Оларның аттарын шуптузун бижири берге. Ылчалза-даа эртемден Иргит Үңгүлчечкович Самбууну, сураглыг композитор Саая Мыңмырович Бүрбээни, оон дуңмалары башкы Хеймер-оол, журналист Мижит-оол, чурукчу Сарыг-оол Сааяларны, саң-хөө

Ондар Норбу-Самбуевич Шагдыр-оол ажилдап эгелээнер. Оон соонда кожуун даргазынга Солян Солянович Дамдын-Сүрүн, Ондар Намдакович Лопсан-Серен, Дамба Солянович Хорлуу, Киров Салчакович Дилак, Шой-оол Иргитович Намы, Михаил Бавуевич Монгуш, Алексей Кунгаевич Донгак, Сандро Өргеевич Салчак, Алексей Ооржакович Очур-оол (амгы үеде) ажилдап турганнар. О. Н.-С. Шагдыр-оол үр үениң иштинде партия комитетин удуртуп келген, ону Владимир Думатович Хемер-оол (Улуг-Хем) халаан, партия дүшкүжеге чедир Доруг-оол Очур-оолович Саая ажилдаан.

Мөңгүн-Тайганың хөгжүлдээ-зинге улуг үлүг-хуузу кириери-биле аңгы-аңгы кожуннардан келген өске-даа төлөпиг ишчилер дыка-ла хой. Оларның чамдыктарына доктаап көрейн. Хып дээн аныянда келгеш, бүгү назынында ол черниң ажал-төлүн эртем-билигге өөредип келген Николай Донгак, Адыг Хертек, Ховалыг Маныш-оол, Саая Соксалдай, Адыг-Түлүш Бегзи башкыларны кым-даа утпайн чоруур. Кожуунун чонун чугула хереглелдин барааннары-биле хандыраарыңа, аныяк садыгжыларны өөредир херекке дыка улуг үлүүн кириген Баир Түлүшович Санчының дугайында чырыктыгы тураскаал мөңгүн-тайгажыларның чүректеринге арткан.

Мөңгүн-Тайга — чалым-хая, дөш, дөвүнчүк дивес, туруп могава, эрес-кашпагай, дүн-хүн дивес байырлап дыштаныр, чай чок ажил-ишчи, чүрекир малчыннар ораны чер. Ол чүгле мал ажилдыг чер болганындан оон сураглыг ишчилери чорааннары юбилей бүдүүзүндө сактып адавас аргажок. Донгак Мазыкиевич, Дыртыына Мага-Шириевна Биче-оолдар, Очур Хомушкучевич Дастан, Очур Боратанович Донгак, Михаил Чыдымчапович Көже, Зоя Делбишова Марзын, Серен-Натпит Бүрүшкевич Салчак, Серен-Чимит Сааяевич Серээ, Сарыг-оол

УЛУГ-АҢЧЫ – ТЫВА МААДЫР

Барымдаалыг тоожу

Эгези №85-90,
«Шында»).

үе чок кижжи

Нир Намбар-оолович
туш бир талазында
өзөп алган болбай-
нчы-даа, малчын-даа,
рестиг-даа, чаңчыл-
алчын амыдыралды
тудуп билер. Өске-
н бодап көөрүмгө, ол
аза тааржып турар,
ип, амыдыралын оон
ин езугаар тудуп
үңки утказы-биле ап
өдөз черде чаа тыва
н.

1963 чылда төрүттүн-
юң ам-даа аныяк-чаш
чугула, онзагай чыл
1. Ынчан ол Иркутск
к-алгы-кеш технику-
м-ы-кеш болгаш дириг
инин товароведи деп
е дооскан дораан-на
да Тываның херег-
тилелинин белеткел
а белеткекчилеп
рген. Мал ажил-
уг-ла ыравас, харын-
режил шилип алга
төрүңер даан. Ол-ла
ип тургаш, таныжып
муртуг Ондар Урана
ы-биле өг-бүле тут-
байлактын төрүттүн-
а. Оныяк өг-бүле
аразында быжыг на-
т-боттарын эки бил-
олуп, ам-даа ынчаар
гур. Владимирниң
инде Өвүрнүн, Сол-
он кенни, амыдырал-
ыдамык кижилер
г-хуузу дыка улуг.

ла, келир үе бил-
мергежил аайы-биле
шкаш сагындырган.
гу коданнар кезип,
з, зыт, саржаг, өлүк
оон дужаар. Ынчан
ки-ле үе турган. Бир
өртээ муң акша чеде
г чүс оранчок ажыг
ге эккеп бээр. Дүк,
барык халас өртөк-
хөй ангор өшкүлүг
аагаш, хөөрөм чок
иелеткечиниң ажы
ала чок, оон-моон
даанчылар бар-даа
нарнын дужаар мал-
болгаш, ажырбас,
гчир. Владимир каш
ка дээр машина база
одурту кезип чоруп
клад эргелекчилей
зында оглу Амырта
рүттүнгөн. Районда
к-боо-биле ханды-
Владимиринң хо-
бүгү чүве, шынап-ла,
чоруп турган деп

аа ниитилел амыды-
рилгелер хуу киж-
алгазынга шыңгы-
гөн шилчилгелиг,
иңг үе-даа келген-не.
суу-салымынга ол
иктиг, чедимчелиг
чылда ССРЭ-ниң
партиязын Михаил
тап эгелээн соонда,
уушкун деп элдеп-
даа, багайы-даа орта
кампания чуртка
арза, эгелекчизиниң
ичидиринге, күчү-
л дужеринге, СЭКП
оорда, чаңгыс пар-
зарынга чедирген
иктиг чаартылгалав

кылыры алыс ужур-утказындан
шын турган боор, а рынок харыл-
зааларын тургузары дижир эко-
номиктиг чаартылгалар эгезинде
эки чүве барык көргүспээнин би-
лир бис. Бйлаңгыя көдээ ажил-
агыйга, ында тургустунган, бодун
шымбай кылдыр көргүскен ажил-
агый организаस्ताар системага
багай салдар чедирип, бүгү чүве ке-
зек өйде хойтпакталып, буурааш-
кын деп сөс аастан дүшпестеп тур-
ду. Баштай-ла совхозтар, сүт-
бараан фермалары, машина-трак-
тор мастерскаялары дээн ышкаш
көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери
дүшкен, оон түннелинде ажилын
чидиргеннер, а оон-даа коргунчуг
чүве - куртталгазының уг-шшин
чидиргеннер чеже хөй дээр сен!

Тыванын чурттакчылары, ылан-гыя көдээ улус, берге байдалга келген. Ажыл чок чорук калбарган, мал ажыл-агыйының саарар продукцияының өртээ чавызаан, оор сук кедерзэн. Совхозтар дүжерге, аңаа турган хөй мал-маганын садарын садып, үлээрин үлээн соонда, Тывага мал бажы эвээжээн. Ол нарын үени чурттал эртип турувуста, кижилернин угаан-медерелинге улуг өскерлишкиннер болуп, чаа байдалдага чаңгыгышкын чамдык улуска дыка-ла кавынныг деген. Холу салдынып, арага-дарыже сундугуп, ядарап-түрээннер-даа көвүдээн. Бай төрелдеринин мал-маганын кадарып, хонуун үспейн чоруурлар, аргажоктан оорланып, кем-херек үүлгедирлер база ты-вылган. Өвүрге суг болза, та чеже аныяк оолдар, улуг-даа улус Моолче кирип, мал оорлааш, туттурары туттурган, оон шийтирген чүве, моол кызыгаар жыллага боолалып кааннар безин бар болгай.

Амыдырал дөмөй-ле бурун-гаарлаар шиин салыр эвес. Чоорту кижилер үениң аайы-биле чурттаар өдөлээр, көдүрлүр аргаларны тып, шимченип эгелзэн. Көдзэниң чурттакчылары мал-маганын өс-түрүп, боттарының хереглелинден артарын садып-саарып өөренип бар чыдар апарган. Маңа база ажылгыр, кержэ, тура-соруктуг, сагынгыр кижилер өөрүн мурнап, эки үлегерин көргүзүп кирипкени билдингир херек. Ындыгларның бирээзи бистиң маадырывыс болган.

Владимир Монгуш 1993 чылда билеткекчи ажылды каар ужурга таварышкан, чүге дээрге чаа байдалдарда ону уланчылаары болдунмаастааны ол. Оон янзы-бүрү черлерге ажилдап чоруп тургаш, 2001 чылда Солчурда "Ак-Бедик" деп Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезиниң директору апарган. Аңаа 2003 чылга чедир ажилдааш, кыска үеде КУБ-туң 1800 баш турган шээр малын 5300 баш чедир өстүргөн. Ынчан ооң амыдыралы чаа агымче кирген: Тыва Республикада аңныыр эргелелиниң даргазы Белек-оол Баткар ынаар ажилдап кирип алырын саналдап, салдыммай барган. Чүге дээрге ол улуг дуржулгалыг удуртукчу "бокижи ылап-ла эргелелге ажилдап шыдаар" деп быжыг бүзүрелдиг турган. Түннелинде Владимир "Ак-Бедиктен" чоруткаш, Аңыныр эргелелинче кирип алган. Амгы үеде Тыва Республиканың Аңнаашкын болгаш балыктаашкын талазы-биле күрүне комитеди деп адаар, чаарттыгнан ол албан черинде күрүне инспектору болуп ажилдап чоруур хевээр.

Сөөлгү ажылы алызындан аңчы, аңаа кээр бетинде-ле Өвүрнүн аңчыларын организастан, удуртуп келген кижиге таарышпас аргажок

далын, турар черлерин, чижек санын эки билир, төтчеклекчилер-биле демиселди чедишкиннин чорудуп турар. Сөөлгү үеде Тыва-да бөрүлөр саны көвүдөп, азырал-даа, черлик-даа аң-меңге улуг когарал чедирип турарын билир бис. Тыва Республиканың Чазаа-даа бөрүлөр-биле демиселди чар-лап, ол араатаннарның кежи дээш шаңналды өстүргөн болгай. В.Монгуш чурттажы аңчыларны эвилел-деп алгаш, бөрүлөр-биле езулуг да-йынны чорудуп турар. Ооң түнүл-дери чүл? 2010 чылда өвүржүлөр көй кокай узуткааш, республикага бирги черни алганнар. Бо чылгы көргүзүглөр база-ла амдыызында тергин деп болур. 2010 чылда ажилдап турары албан чериниң 65 чыл болган оюнда Өвүрнүң күрүне инспектору Тыва Республиканың Даргазының Хүндүлел бижии-биле шаңналчын. Ол-даа эки ажилдың унели-дир. Ында бижип турары болза Тываның аң-мең курлавыр-ларын камгалап-кадагалаарыңа ачы-хавыяязы болгаш аңныыр ор-ганнырыңа үр чылдарда ак сеткил-диг ажилдааны дээш шаңнаан деп турар, ол-даа ылап шын сөстөр-дир.

Амгы үеде көшкүн тываларның малчын амыдыралының овуру-хевирин бүрүүн-биле кадагалаары берге. Ооң чылдагааннары чөптүг. Кажан хоорай-суурларда көңгүс өске амыдырал чоруп турда, ажы-төлдү өөредири албан апарганды уктуг малчыннар безин уруг-дарыын аалынга канчап күш-биле азы эки тура-биле тудуп ап шыдаарлы? Төрээн Тывавыста үелер солчулга-зының бир кол чөрүлдээзи ажыл-агый чорударының чаңчылчаан системазын чаартып солуур ужурга таварышканында-ла болгай. А ол дээрге анаа бөдүүн чорудулга — хойжу оолду чолаачы азы инженер кылдыр өөретшек, өскөн өөндөн чаагайжыткан бажынга чурттадып каары эвес-тир ийин. Амыдыраары-ның утка-шынары, ужурлар, чаңчылдар ескерилгези чоннун үндезин психологиязын чаартыры-биле харылзаалыг, амыр-белен, доран болу бербес чорудулга болганда, Тывада шилчилгелиг үе уламчыла-вышаан. Хоорайжып, цивилизация деп адаар сайзыралдыг ниттилел-дин кежигүннери апарган тывалар-биле чергелештир көдээ аалдарда оларынча дөргүл-төрели, биезги көшкүн амыдыралдан улуг-ла ыраваан улус, чаңчыккан айы-биле чурттап турарын бо-ла көөр бис. Ынчаар-ла чергелешкек чурттап чоруур тывалар аразында билиш-пес чорук, чөрүлдээ безин туруп кээр апарган.

Владимирнің янзы-бүрү черлерге ажылдап келгеш-даа, салгалдамчаан малчын адын сыкпааны, тыва улустун көшкүн амыдыралынын демдектерин кадагалап, негтередип чорууру демдеглексенчиг. Хереглекчилер ниитилелинден чораан доран-на арат ажил-агыйын тургузуп, бүрүткелди эрткеш, мал азырап кирипкен. Амгы үеде чүгле чылгызы безин чүс башашкан. 2007 чылда Тывага муңчу малчыннар клувун айткандан бээр ооң кежигүнү болуп турар. Чааскаан ынча хөй малды канчап азырап шыдаар боор, дузалакчы малчыннарлыг. Дунмазы Буян база, боду аңгы мал-маганныг-даа болза, дузалажып турар. Ынчап кээр-ге бо үениң муңчуз улуска ажилды база берип турар ышкажыл.

Монгуштарның өг-бүлөзү тыва
чоннун чаагай чаңчылдарын када-
галап, сөөлгү үедө Наадымнарга,
кожуун чергелиг байырлалдарга
үргүлчү эртип турар эң эки аят
үчүн болуп чыгып чыккан дээш

көрүлдө-мөөрөйлөргө доктаамал
киржип келген. Ол киржирде, бүдүн
өг-бүлөзи-биле киржири, шупту үн-
дезин тыва дериг-хөрескелдиг аът-
тарын мунгаш, тыва идик-хевин ке-
диптерлер. Оларны ынчан көөргө,
хөрлүг-чаагай-даа, аянын-чараш-
даа! 2004 чылда бо өг-бүлө Тыва-
нын Россия Федерациязынын сос-
тавынга киргенинин 60 чыл оюнга,
Кызыл хоорайнын 90 чыл оюнга
тураскааткан улуг байырлалда "Эн
эки аът дерин болгаш национал
хеп" деп көрүлдө-мөөрөйге коман-
да аайы-биле бирги черни үзүрел-
дин-биле чаалап алганнар. 2005
чылдың Наадымында оглу Амырта
ол-ла көрүлдө-мөөрөйге бирги
черни ээлээн. Өске-даа чылдарда
черле хоомай бооп көрбээннер.

В. Монгуштуң бир салгал дамбаан күштүгү хандыкшылы — аът чарыжы, чүгүрүк айттар. Ол бичиинден-не ачазының чүгүрүк айттарын мунуп турган. Ол сурагылыг малчын үргүлчү черле бир чүгүрүк айттыг турар кижидеэр. Аныяк эртускайлаң амыдыралды эгелеп алган турда, 1989 чылда кадайы Урананың акылары Иймениң бир чүгүрүк аьдын берген. Ол аьды оонсоонда Өвүрге чарыштарга чеже-даа катап эрткен, Моолдун Давстсумузунга "Агар-Сандан ыяш байырлалы" дээр моол-тыва байырлал эрттирип турда база эрткен. Өвүр кожууннун 50, 55 чыл оюндемдеглээн чарыштарга ол-ла чүгүрүк Шилгизи эрткен, а 60 чыл оюнда еске аьды Доруг-Дайы эрткен. Оланаа чоруктуг аьтары-дыр

Владимирнин чыраа, черлерге аъттары база ээзин алдаржыткан Бора чыраа аьды республика Наадымнарынга ийиги-ушкун черлерге халып кээп турган. 2008 чылда Наадымга аныак аъттар аразынга 10 километрге чарышка чыраа аьды эртип келген, мунукчузу оглу Амырта турган. Кара чыраа аьды Сут-Хөлге 2009 чылда, Кызыл кожуунга 2010 чылда болган Наадымга аьды ушкун черге халып келген, а 2011 чылда Бора-Булакка аьт спортунун сезонун ажиткан улуг чарышка мурнунче чаггыс-даа чыраа аьт кирибейн, автомашина шацналды чаалап берген. Ээзи ачаа улуг идегел оонап, бо чылгы Наадымга четтикпейн манап турар. Черлер бора аьды база эвээш эвес шацналдыг черлерни чаалап берген. Чижээ, 2001 чылда Мөңгүн-Тайга кожуунун 60 чыл оюн демдеглээнде база "Найыралдын начыны" деп моол-тыва байырлалды катая эртийип турда, черлер аьттар аразынга эртип келген.

Володяны сактып кээримге
Улаатайга чайын кожа чайлаар
үевисте, менден каш хар бичи-даа
болза, черле чыдып калбас, ача-
зының тозовка дээр боозун ынчан
на менден ажыг часпас адар чо-
раан оол чүве. Аңчы, малчын бо-
луру аргажок көстүп келген турга-
ны ол. Элээди назынныг тургаш
Улаатай бажынче ачазы-биле кады
чайлаглап үнгенде, хайыракан-
халдап кээрге, коргар деп чүве
билбес, удур халдаар болганын
дыңнааш, бичи-даа элдесинмээн
мен. Улгадып келгеш, кончук аңчы-
даа болганы — бичизинде кижиги
зидилгезинин, оран төлү болуп өс-
кениниң ылаптыг салдары. Кожуун
чергелиг боодалга маргылдаа-
зынга база чедишкенин киржиги
келгенин өөнүң ишти таныштырып
шаңнаткан бижиктерин көргүскөн
даа чүве.

Малдын Монгуштарның шаңнал макталдарын, шынзылгалар, Хүндүлүк бижикирин, чүгүрүк аъттарының шаңнал бижикирин бо өгбүлөдө камныг шыгжап чоруу

чанчыл тургустунган. Ону Урана Сүктерековна кылып, бо документи-
тилер салгалынга, кожуунуну.
Тыванын-даа төөгүзүнге кажан-
бир шагда херек апаарын черле-
шын билип турар. Өг-бүлениң улуг
уруглары ада-иезиниң идгегелин
шыныктырып, эки өзүп, өөренип
турары өөрүнчүг. Уруу Байлак
баштай Кызылдың күрүненин
педагогика институтун дооскан,
оон төрзэн институтун солаан уни-
верситетке аялдан-даа турган.
Амгы үеде Иркутскин шүүгү (правосудие) академиязынга өөренип
кирип алгаш, ам доозар деп турар.
Чүгүрүк аъттар мунукчузу Амырта
ам Барнаулдун медицина универ-
ситетинде өөренип турар, келир
үениң эмчиши. Хеймер оглу Дамба
чаа-ла дөрт харлыг.

Өвүр кожунда билдингир кижилерниң бирээзи, ат-сураглыг өгбелериниң төлөпиг салгакчызы Владимир Монгушту тып алыры, шөлзөн чугалажыры-ла берге. Чер кезири, хей үе негээр күрүне ажил-бардан аңгыда, муң ажыг мал-маганны ажаап тудары, дузалакчылар бар-даа болза, амыр деп бе! Езулуг-ла чай-хос чок, олут-чыдын деп чүве билбес кижилер ол-дур. Билчалза-даа, сактырга, ындыг чымыштык хостуг үе тыппазы ону хей-аът кирип, чаа-чаа күштү хайырлап чоруур хире. Олутпай, чалгаа, салдыңчак чоруктар-биле акташкан, амыдыралыңың утка-дөзүн ажил-биле холбап, тыва угун салбайн чоруур эр кижиниң бурунгаар чиге көрүжү бүзүрелдиг, ооң ынаньыкы — чоок кижилеринде, ажил-агыйында, мал-маганында, хайыралыг төрзөн булуңу Улаатайында — ынак чурту Тывазында.

Түңнел орнунга

Мээң бичии тоожумну
төндүрөр өй келгени бо.
Тываның ындыг-ла ыраваан төө-
гүзүндөн шилип алганым, ооң дуга-
йында хандыр билгеним тудум,
хүндүлээрим, магадаарым дам
барган маадырымның, ооң чамдык
салгалының дугайында билип,
дыңнап алган шаам-биле бижидим.
Седип-оол Тановтуң аңаа хамаа-
рышкан сактыышкынарын, тыва
эртемденерниң аждарындан
медээлерни кииргеним база уjur-
луг деп бодаар мен. Бо төрөл сал-
гал болза алыс угундан-на ада-
чуртунуң, чонунуң туруштуг камга-
лакчылары, эр соруктуг, езулуг
дайыңчы бүдүштүг, тулган аңчы-
малчын улус чораан дээрзин ба-
дыткапкы дег барымдаа-ла хөй-
дүр. Үениң аайы-биле амгы салгал-
дың төлээлери харын тайбың аялы-
жи дээш алдаржы чорууру бо.
Ооң-биле чергелештир салгакчы-
лар база ада-өгбениң чаңчылда-
рын, амдыралының төөгүлүг ову-
р-хевирин кадагалап арттырар,
непередир дээш хөйну кылып чо-
рууру — көскү болгаш мактанчыг.
Тыва чонувустуң иштинге мындыг
улус көвүдзэн тудум-на, чер-
чуртуvus сайзырал, чаарттынып,
мурнуvуска бо-ла туруп келир
янзы-бүрү шыгалдаларны аяп
эртер боор бис деп бүзүрелим
күштүг-даа, үндезинниг-даа. Улаа-
тай унун чурттап чораан Улуг-Аңчы
— тыва маадыр, ооң оглу Намбар-
оол малчын, амгы салгалы Вла-
димир Монгуш оларның төөгүзү
ону номчааннарны бодандыраp,
сорук киирер боор деп, оон туржук
кижилерге өттүнер үлегер болу
бээр боор деп идегелим курук кал-
бас-ла боор. Өршээ, бай Улаатай!

2011 жылдың июнь 29.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

АЖЫ-ТӨЛҮ — ЧОРГААРАЛЫ

Ажы-төлү — ооң чоргааралы. Шакындыг чалгынның сөстөргө Бай-Тал сумузуңуң хоочун чурттакчызы, маадыр ие Данзы Маадыковна Күжүгет төлөптүг. Ол амыдыралының иштинде ажы-төлү ажилдан оспаксыраан, бир-ле багай чүүлдү кылыпкан дээн эпчок сөстөргө дыңнап-даа көрбээн, дыңнаар хөңү-даа чок. Ооң үлөгерлиг, негелделиг, ажил-ишке дадыккан аажы-чаңы ажы-төлүңгө үлөгер болуп, салгалдан салгалче дамчып чоруур.

Данзы Маадыковна бөдүүн арааттарның өг-бүлезинге өскөн. 1950 чылдарда-ла "Сталин" колхозтун малчыннарының шалыпчы одуруунче кирип, маадыр ие, хойжулар Сендажы Салчак, Чанзан Сержи, Арина Баавыл, Кандан Үрүлө (Кызыл-Даг), Бичи-Уруг Чөгээ дээш, өске-даа малчыннар-биле кады ажилдап, "Бай-Тал" совхозтун "Чүс дакпыр малчын" деп клувунун кижигүнүнче кирип, кодээ ажил-агыже аныктарны хаара

тудар, оларның амыдыралын экижидер айтырыгларже бо хүнге чедир (ам пенсионер-даа болза) сагыш салып чоруур кодээ ишчилериниң бирээзи. Ол кызымак ажилының түңнелинде 100 баш төрүүр өшкүдөн 100 баш анайны, бир баштан 1,6 кг дүктү кыргып ап, чылдың-на 25 тонна мал чөмин, сигенни белеткеп, хостуг үе-даа чок, өг-бүлезиниң ээзи Данар Иргитович Дамбий-биле дугуржуп, кижиге бүрүзүнүң бот-даалгазын

үлөшкен ажилдап чоруурлар. Өг-бүлениң бичи огу Буян Дамбий — "Бай-Тал" КУБ-тун шалыпчы аныяк малчыны. Авазының ап келгени "Шалыпчы күш-ажылы дээш", үш удаа "Социалисттик күш-ажылдың тиилекчизи", "Мал ажилының бирги клазының мастери" күш-ажылчы шаңналдары ажы-төлүңгө үлөгер болуп, ону камныбиле кадагалап чорууру — иениң улуг чоргааралы. Данзы Маадыковнаң кол сорулгазы — кодээ ажил-агыны сайзырадыры база аныяк-өскөнни ынаар хаара тударының ажилын чорудар клубту ажадып, эки түңнелдерни чедип алыры. Ооң күзелдери боттанып, чүгүлө чечектелишкенини эккээр дээрзинге чону бүзүрээр.

Бараат ДЕЛЕГ-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну.
Бай-Тал суур.

Озал-ондакка хамаарыштыр

АН-2 ТЫВАНЫҢ ЭВЕС БОЛГАН

Тожу кожуунунуң девискээринде черге кады-биле хондурган АН-2 деп самолет бистиң республиканы эвес дээрзин Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар Виталий Бартына-Сады биле орук-транспорт комплекзиниң сайыды Игорь Грейсеров дыңнатканнар.

Баштайгы медээлер езугаар алырга, ол черге барык кээп дүшкен самолетка 7 кижиге чораан, олардан бир кижиге амы-тынындан чарылган, өскелери аңгы-аңгы кемдээшкннер алган, оларны эмнелгелерге чедирген. Аңаа чорааннар төтөглекчи кижилер болган деп каразыг бар, ынчалза-даа ону шуут ындыг деп бадыткаары амдызында болдунмаан. "2011 чылдың июль айда республиканың Аңнаашкын болгаш балыктаашкын талазы-биле күркөмүнүң Тожунуң Азас заповеднигинге тутканы төтөглекчилерлиг самолет ол бооп чадавас" — деп, Игорь Грейсеров дыңнаткан.

«Амгы үеде камгалакчыларлыг болгаш эмчилерлиг вертолеттун ээл эккээрин манап турар бис, оон байдал билдине бээр» — деп, күркөмүнүң даргазы Александр Но-

виков чугаалаан.

Озал-ондакка таварышкан самолеттун кымга хамааржырын тодарадып турар бис дээрзин Виталий Бартына-Сады чугаалаан. Республикага хамааржыр агаар суднолары турар черинде хевээр, Тываның АН-2 деп самолету ийи ай бурунгаар "Үш-Белдир" курортче ужуруп чораан.

Ындыг озал-ондак болганы дыңналган соонда Тожунуң Чойган-Хөлче камгалакчылар болгаш эмчилер олурткан вертолет до-раан ужуруп чораан.

Хакасияның информация агентилелдериниң дыңнатканын езугаар алырга, Барыын Сибирьниң транспортка истелге эргелелиниң Абаканда килдизиниң бөлүк ажилдакчылары Тываже дүүн чорупканнар. Озал-ондакка таварышкан

самолеттун талазы-биле истелге кылырын Хакасияның истекчилеринге дааскан.

Олар келгичеге чедир Тывага истелге комитетиниң ажилдакчылары ол херекти сайгарып турган. АН-2-ниң аңдарылган чылдагаанын шимчедикчинин ажилдавайн барганы деп баш удур санап турар. Республиканың эрге-хоойлу камгалаар органнарының дыңнатканын езугаар алырга, ужуруп үнүп бар чорда, шимчедикчи турупкан, ооң соонда самолет сугже кээп дүшкен.

Ол халап август 22-де Тожунуң чараш чери Чойган-Хөл деп хөлге болган, ооң түңнелинде 1 кижиге амызындан чарылган.

Балыкчылар олуртуп алган АН-2 Тожунуң хөлдөрүнче рейс кылып бар чораан хире. ОБЯ-ның республикада Кол эргелелиниң дыңнадыын езугаар алырга, ол самолет бүрүткеттинмээн. Айыыл-халапка хамаарыштыр кеземче херээн оттурган.

Самолет озал-ондаанга кога-раан кижилер Красноярск крайның Железногорск хоорайының болгаш Хакасияда Абакан хоорайының чурттакчылары болуп турар.

ТР-ниң албан-езуунуң сайтызындан.

Наркотиктерге удур

ХЫНАЛДАНЫҢ ТҮҢНЭЛДЕРИ-БИЛЕ...

Республиканың иштиги херектер органнарында наркотиктер-биле холбаалыг кем-херек үүлгедиишкннерин баш удур болдурбас профилактика ажилдары уламчылавышаан.

База бир үре-түңнелдиг хем-чеглерниң бирээзи — наркотиктиг бүдүмелдер эргилдизиниң адырынга хоойлу-дүрүм хажыдышкыннарын, ооң иштинде РФ-тиң административтиг хоойлу хажыдышкыннарынга хамаарыштыр КК-ниң 10.5 чүүлүнде (наркотиктиг бүдүмелдер даңзызында кирип турар үнүштерни болгаш черлик конопляны узуткаар талазы-биле

хемчеглер чорутпайн турары) көрдүнгени езугаар кем-херек үүлгедиишкннерин тодарадыр.

Бо чылдың эрткен июль айның байдалы-биле алырга, иштиги херектер ажилдакчылары хамаатыларга болгаш тус чер эрге-чагыргаларының, организацияларның, албан черлериниң удурткучуларынга 369 сагындырыгны кылган. Оларның 194-ү айыттыганын

үеде чедир күүсеттинген. Ийги хыналданың түңнели-биле негелдеге удурланган 12 хамааты административтиг харысалгага онаашкан. 18 муң рубль торгоалды төлээр.

Тыва Республиканың Көдээ ажил-агы болгаш аш-чем яамызының көргүзүглерин-биле республикада черлик конопля өзүп турар черниң девискээри 11462 га, оларның иштинде Чөөн-Хемчикте — 3800, Барыын-Хемчикте — 1700, Улуг-Хемде — 1450, Тандыда — 13430 га болуп турар, ниитизи-биле 2738 гектар шөлде конопля үнүштери узуткаттыганын.

ИХЯ-ның парлалга албаны.

Эзеңгиге ийи будум четпес-даа бол,
Эзеримниң бажынайдан туттунупкаш,
Чоон чажым эгин куду салывыткаш,
Чоргаар челзип, Наадымынга баргаш келдим.

Чингис СААЯНЫҢ тырттырган чы.

ДЫҢНАДЫГ

Тожу кожуунуң чагыргазынче Россия Федерациязының хамаарышчы Сайзана Байыр-ооловна КАЛЧАНАЙДАН Тыва Республика, кожуун, Ий суур, Октябрының 70 чылы кудумчузу, бажың №31 адреске чурттакчылыг суурларның черлеринден ниити шөлү 2 дөрбелчин метр (шөлдү чижегелеп санаан, хувааган со тодараттынар) чер участогун хуу чуртталга бажынын тудуп а биле аренда эргезинге бээрин дилээн билдиришкнн кирген.

Күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар бо мед парлаанындан бээр 30 хонук дургузунда айыттыганын билдириш хамаарыштыр удурланган бижимел билдиришкннерни кожуунуң чагыргазы хүлээп алыр.

КҮШ ЧОК ДЕП САНААР

Кошкар-оол Маадыкович ОНДАРНЫҢ адынга тывыскан ажилдың хоочуну" деп дептерниң читкенин барымдаалааш, чок деп санаар.

Бодалдар дил

Бир күрүне ажилдакчызының чугаалааны-биле алырга саннар — биле чүнү-даа бадыткап болур.

Карлейль.

Кижиге бүрүзүнүң чуртталгазынга чаас база таваржыр ужурулуг.

Логфелло.

Кажыдал-чидиригден кижилер ажык сеткилдиг апар.

Бичер.

Эртенги үеде бир шакты чидирип алыр болзунза, хүннүң арткан үелеринде ону дилеп шаг боор сен.

Уэйтли.

Багай медээлерни дыңнап чөптүг-даа бол, дөмей-ле ба

Шекс

Кадыг-бергеге дүжүп бе

Латин мерген

Бистер чурттапайн турар а чурттаар боор бис деп к

Вол

Сагыш-сеткилден арып-чуртталга, чүректин байы, шынчызы, өөрүшкү, идегелгаш ынакшыл — езулуг байла ол-дур.

Г.Б.

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.

Кол редактор С.С. МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91, e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөрөдиге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажил-агы, очулга — 2-03-87, үлөтпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 6980. Чагыг 97. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 17.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810900000010000 ОАО НКО "Тувакредит" Кызыл ИНН-1701008465; корр сч 30101810700000000740 БИК 049304 Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш маасс коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирь регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко улусу).

Солунда парлаттыганын материалдарның авторларының бодалдары республиканың туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыганын саннары бол өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.